

تاریخ نئائیر ایران

اثر
ویلم فلور

ترجمہ علی رضا براتی مقدم

سرشناسه: فلور، ویلم ام، ۱۹۴۲-م Floor, Willem M

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تئاتر ایران / ویلم فلور: ترجمه‌ی علیرضا براتی مقدم.

مشخصات نشر: تهران. نشر ژرف ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۲۸۰ص: تصویر، جدول

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۲۵-۶۱-۶

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: عنوان اصلی: The History of Theater in Iran

موضوع: نمایش -- ایران -- تاریخ Theater - - Iran - - History

موضوع: هنرهای نمایشی -- ایران -- تاریخ Performin Arts - - Iran-- History

موضوع: نمایشنامه فارسی -- تاریخ و نقد

شناسه افزوده: براتی مقدم، علیرضا، ۱۳۳۷-

رده بندی کنگره: PNT۹۵۱

رده بندی دیویی: ۷۹۲/۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۷۵۶۵۴۰

تاریخ تئاتر ایران

التر ویلم فلور

ترجمه‌ی علیرضا براتی مقدم

حروف‌نگاری و صفحه‌پردازی: خسروهراتی

طراحی جلد: ندا خانمی - چاپ و صحافی: پردیس دانش

انتشار اول: پاییز ۱۳۹۸ - شمارگان ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۲۵-۶۱-۶

بها: ۶۶۰۰۰ تومان

نشر ژرف: ۶۶۹۵۵۱۲۶ / ۶۶۲۰۳۲۸۴ / ۰۹۹۰۹۳۵۹۰۸۶ - jarfpub@yahoo.com

تهران، خیابان انقلاب، خیابان قهر رازی، کوچه فاتمی، ساختمان ۲ (ناشران)، طبقه ۱، واحد ۱۴

فهرست

۱۱.....	یادداشت مترجم.....
۱۳.....	پیشگفتار.....
۱۵	فصل اول: نمایش بدیهه‌گویی خنده‌آور
۱۵.....	مقدمه.....
۳۱.....	هنرمندان در دوره قبل از اسلام.....
۳۵.....	هنرمندان در اوائل دوره اسلامی.....
۳۸.....	هنرمندان در دوره تیموری.....
۴۱.....	هنرمندان در دوره صفویه.....
۴۷.....	هنرمندان در دوره قاجار.....
۵۰.....	(اهل طرب و عمله‌ی نقاره‌خانه).....
۵۱.....	تماشا و تقلید.....
۶۴.....	باغبان، نمایش خنده‌آور ایرانی.....
۷۰.....	بقال‌بازی.....
۷۶.....	نمایش‌های زنانه.....
۷۹	فصل دوم: نمایش عروسی
۷۹.....	مقدمه.....
۸۰.....	تئاتر سایه.....
۸۳.....	عروسک‌های دست‌کشی.....
۸۹.....	عروسک‌های نخ‌ی یا عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی.....
۱۰۳	فصل سوم: نمایش نقلی یا نقالی نمایشی
۱۰۳.....	مقدمه.....
۱۰۶.....	نمایش حماسی غیرمذهبی یا نقالی.....
۱۲۸.....	اثر مدرنیزاسیون.....
۱۳۳	فصل چهارم: ازبرخوانی مرثیه یا مرثیه‌خوانی
۱۳۷.....	روضه‌خوانی.....
۱۴۸.....	پرده‌داری یا نقالی تصویری.....
۱۵۳	فصل پنجم: نمایش حماسه مذهبی
۱۵۳.....	مقدمه.....
۱۶۲.....	تئاتر (تکیه) برای نمایش تعزیه.....
۱۷۱.....	تئاتر سلطنتی (تکیه دولت).....

۱۸۹.....	ماهیت متن نمایش تعزیه.....
۱۹۳.....	سکانس‌های قسمت‌های (اپیزودهای) نمایش تعزیه.....
۲۰۷.....	شروع اجرای نمایش: روضه‌خوانی.....
۲۱۱.....	تراژدی.....
۲۲۸.....	نمایش تعزیه‌خوانی برای زنان و به وسیله زنان.....
۲۳۸.....	مخالفین نمایش تعزیه‌خوانی.....
۲۴۹.....	فصل ششم: تئاتر مدرن
۲۴۹.....	پیدایش نخست.....
۲۵۶.....	ترجمه و نمایش‌های ایرانی.....
۲۵۹.....	انقلاب مشروطه ۱۹۰۶: تقویت تئاتر مدرن.....
۲۷۰.....	گروه‌های تئاتری غیراسلامی.....
۲۷۷.....	اپراهای کوچک و موسیقی.....
۳۰۰.....	ویژگی‌های اصلی حیات تئاتری در اواخر دوره قاجار.....
۳۰۶.....	دوره رضاشاه (۱۹۴۱-۱۹۲۵).....
۳۲۸.....	دوره محمد رضا شاه.....
۳۴۵.....	بازیگران و نمایش‌نامه‌نویسان بزرگ.....
۳۵۱.....	تئاتر در حال احتضار.....
۳۵۵.....	تئاتر در دوره جمهوری اسلامی.....
۳۶۵.....	ضمیمه ۱.....
۳۷۵.....	ضمیمه ۲.....

فهرست نگاره‌ها

- نگاره ۱: تندیس‌های کوچک گوسان‌های نوحه‌سرا
- نگاره ۲: سرهای ارادل، خدایان ارمنی با سر سگ
- شکل ۳: گوسان میم با صورتک گرگ (مینیاتور ارمنی قرن سیزدهم)
- شکل ۴: نگاره‌ی موسیقی‌دانان و رقاصان میم با صورتک (۱۵۱۹)
- نگاره ۵: نگاره‌های بازیگران با ماسک و موسیقی‌دانان، اثر سلطان محمد (۱۵۹۴)
- نگاره ۶: سرگرمی‌های روستایی (حدود ۱۸۰۰)
- شکل ۷: لوتی و میمونش (مینیاتور قرن نوزدهم)
- نگاره ۸: دختر رقاص در دربار (اواخر قرن هیجدهم)
- نگاره ۹: پسران رقاص ملبس به لباس دختران با مطربان در ارومیه (حدود ۱۹۰۰)
- نگاره ۱۰: دلقک درباری ناصرالدین‌شاه (تصویر سمت چپ)، دو بازیگر، کریم شیرهای در چپ (تصویر راست)
- نگاره ۱۱: بازیگر عروسک دستی با چادر قابل‌حمل در نمایش روستایی (۱۶۳۷)
- نگاره ۱۲: مرشد عروسک‌بازها و شاگردانش با خیمه و عروسک‌هایشان (دهه ۱۹۲۰)
- نگاره ۱۳: عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی (دهه ۱۹۲۰) ۱- سروناز خانم و بچه؛
- ۲- کوراپت؛ ۳- دیو؛ ۴- دزد ۵- مبارک؛ ۶- یهودی؛ ۷- پهلوان
- شکل ۱۴: عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی (دهه ۱۹۲۰)
- شکل ۱۵: مراسم سوگواری سیاوش[؟] یا شخص حقیقی. نقاشی دیواری پنجگنک (خوارزم) قرن هشتم پیش از میلاد. به ریشه‌کشی گیاهان و بریدن گیسو توجه کنید.
- نگاره ۱۶: نقالی در اصفهان (۱۹۲۵)
- نگاره ۱۷: نقالی در هتلی در اصفهان (۱۹۷۰)
- نگاره ۱۸: روضه خوانی در فضای باز (اوایل قرن بیستم)
- نگاره ۱۹: درویش‌ها با صحنه‌های مصور قابل‌حمل از زندگی امامان
- نگاره ۲۰: بچه‌ها در حال تماشای ماشین تصویر یا شهرفرنگ (۱۹۳۸)
- نگاره ۲۱: دسته‌محرم یا صحنه‌های متحرک و بیرق‌ها (دریوند دهه ۱۷۴۰)
- نگاره ۲۲: کودکان قسمت ازدواج قاسم (دسته‌محرم در شوش ۱۸۶۹)
- نگاره ۲۳: حجله عروسی قاسم در دسته‌محرم شوش (کوکاسوس) در ۱۸۶۹
- نگاره ۲۴: تکیه‌فضای باز در طیس (۱۹۰۷)
- نگاره ۲۵: تعزیه (ساختمان به علاوه سایبان) (۱۶۳۷). به روضه خوان (راست)، صحنه‌های متحرک و علم دسته‌محرم
- نگاره ۲۶: تکیه دولت یا تناثر سلطنتی (حدود ۱۹۰۰)
- نگاره ۲۷: تکیه دولت و محل دفن مظفرالدین‌شاه (۱۹۰۷)
- نگاره ۲۸: اجرای نمایش تعزیه در میدان اصلی تهران (۲۵ ژانویه ۱۸۱۲)
- نگاره ۲۹: اجرای نمایش تعزیه در روستا (دهه ۱۹۳۰)

- نگاره ۳۰: برنامه‌های اجرای اپیژودهای نمایش تعزیه در تکیه دولت (مهر و موم‌های ۱۲۹۸/ دسامبر ۱۸۸۰ و ۱۲۹۹/ نوامبر ۱۸۸۱)
- نگاره ۳۱: هنرپیشه میرزا غلام‌حسین در لباس عباس برادر امام حسین (۱۸۸۶ م)
- نگاره ۳۲: همه بازیگران نمایش تعزیه
- نگاره ۳۳: همه بازیگران نمایش تعزیه که برخی ماسک حیوان دارند. (اپیژود سلیمان)
- نگاره ۳۴: اجرای نمایش تعزیه‌خوانی در فضای باز (۱۸۶۱)
- نگاره ۳۵: گروه (دسته) نوحه‌خوان (حدود ۱۹۰۰ م)
- نگاره ۳۶: اعضاء یک گروه (دسته) تیغه زن (شوش - ۱۸۶۹ م)
- نگاره ۳۷: تیغ‌زن در شوش (۱۸۶۹ میلادی)
- نگاره ۳۸: مراسم محرم در سبزه‌میدان ساری در ۱۹۳۲.
- نگاره ۳۹: صحنه‌ای از اپیژود سفیر اروپا (حکاک‌ی بر چوب در قرن نوزدهم)
- نگاره ۴۰: آگهی که اجرای نمایش در جلفا را اعلام می‌کند (۱۹۱۷).
- نگاره ۴۱: آگهی اعلام نمایش توسط «سیروس»، اولین تئاتر دائمی ملی ایران (۱۹۳۹)
- نگاره ۴۲: آگهی اجرای نمایش «غیاث خشت مال» در جلفا (۱۹۳۶)
- نگاره ۴۳: نمایش مدرن رقاصان با ماسک‌های قدیمی (فستیوال فجر ۲۰۰۴)

یادداشت مترجم

ترجمه کتاب تاریخ تئاتر ایران با معرفی و پیشنهاد دوست عزیزم آقای عسگرپور انجام گرفت که مشتاق ترجمه آن بودند و امکانات ترجمه را فراهم کردند. به این وسیله از ایشان سپاسگزارم. امیدوارم الگویی باشد برای علاقه‌مندان ترویج و گسترش فرهنگ و هنر ایران. نویسنده کتاب آقای ویلم فلور با مطالعه گسترده منابع موجود ایرانی و خارجی و با دستی پر کتاب را نوشته‌اند که می‌توان گفت عصاره تمام تحقیقات در زمینه تئاتر ایران است. کتاب‌های مرجع مورد اشاره در زیرنویس‌ها خود مؤید این مسئله است. ترجمه آن می‌تواند کمک هرچند اندکی باشد به کسانی که مایلند اطلاعاتی درباره تئاتر این مرز و بوم داشته باشند. لازم است در همین جا از دوستانی که کتاب را بازخوانی و در اصلاح آن کمک کردند از جمله آقایان حمزه مومنی، محمد نظری و حبیب سلیمی‌نژاد تشکر و قدردانی نمایم.

پیشگفتار

در سال ۲۰۰۳ وقتی دوستی در مورد تئاتر در ایران از من سؤال‌هایی کرد، به ناآگاهی خودم اقرار کردم. سپس دوستم پرسید که آیا مایلم جواب سؤال‌های مطروحه را بیابم؟ پاسخم با خوش‌بینی مثبت بود. در مورد تئاتر در ایران منابع چندی به فارسی وجود داشت، اما به انگلیسی چیزی در دسترس نبود.

به زبان‌های غربی دیگر نیز فقر مشابهی بود. بنابراین زمانی که به دنبال اطلاعات بودم متوجه شدم بیش از آن‌که بتوانم تحقیق سریعی برای ارضاء کنجکاوی دوستم انجام دهم باید برای منابع و داده‌ها تحقیق کنم، در نتیجه ناگهان دریافتم که کتابی نوشته‌ام. امیدوارم آن‌هایی که این کتاب را می‌خوانند به همان اندازه که من در تحقیق و نوشتن لذت بردم، لذت و بهره ببرند و احساس کنند غنی‌تر شده‌اند و بخواهند در مورد موضوع بیشتر بخوانند و یا به تئاتر بروند و یک یا چند نمایش مورد اشاره در اینجا را ببینند.

شایسته است که از جان امرسون (کتابخانه وایدمر، هاروارد) تشکر کنم که پشتکار و پیگیری او برای یافتن مقالات کمیاب سبب غنی‌تر شدن مطالب در دسترس شد و به من اجازه داد داده‌های بیشتری برای خوانندگان فراهم کنم. همچنین سپاس فراوان دارم از آقای صادق سجادی سرویراستار "دایرةالمعارف بزرگ اسلامی" در تهران که مقالات نادر دیگری برایم فرستادند. از انک فلور (بخش ۳-۱) و اریک هوگلاند (بخش ۵-۴) که محبت کردند و مهارت ویراستاری‌شان را به کار گرفتند که به نظر آید راه زبان انگلیسی برایم هموار است، بی نهایت متشکرم. سرانجام باید از دکتر غلامرضا وطن‌دوست (دانشگاه شیراز) و آقای رحیم هودی پیش کسوت تئاتر در شیراز سپاس‌گزار باشم که اولی در پاسخ من در مورد مطالب فعالیت‌های تئاتری در شیراز از آقای هودی درخواست کرد که آنچه در مورد موضوع می‌داند به صورت مقاله بنویسد و او نیز با میل و رغبت انجام داد.

فصل اول: نمایش بدیهه‌گویی خنده‌آور

مقدمه

اجرای نمایش در طول تاریخ در ایران وجود داشته است، اگر چه برخی از ایرانیان و پژوهشگران غربی آن را به‌طور متفاوت بیان می‌کنند.^۱ عموماً فکر می‌کنند که نمایش در ایران به تاریخ اخیر برمی‌گردد و ریشه اروپایی دارد. فراتر از آن حتی عقیده دارند که مؤسسات رسمی فعال در شاخهٔ تئاتر موخرترند. گاهی دلیل رشد کند نمایش تئاتری در ایران و جاهای دیگر را مخالفت دین اسلام با سرگرمی‌های پوچ و سبک به‌طور کلی و با درآوردن ادای هر موجود زنده به‌طور خاص می‌دانند. این موضوع به یقین درست است اما همان‌گونه که از بحث این کتاب روشن خواهد شد علی‌رغم این مخالفت و هشدارهای مسلمانان محافظه‌کار، هرگز باعث توقف اجرای نمایش هنرمندان و لذت بردن مسلمانان از آن نشده است. اگر چه زایش سبک غربی، درحقیقت، در قرن نوزدهم در ایران مطرح شد، اما به این معنی نیست که قبل از آن در ایران نمایش بومی نبود. به هر حال بیشتر هنر نمایشی ایران شکل محلی و فولکوریک به خود می‌گرفت و به‌ضرورت از آن نوع که در غرب با عنوان تئاتر شناخته می‌شود، نبود. دربارهٔ ظهور شکل‌های این هنرهای اولیه زیاد نمی‌دانیم، اما درباره آن چه می‌دانیم و این‌که چگونه این ریختارهای اولیه به شکل‌های هنری‌ای تبدیل شدند که برای خوانندهٔ مدرن به مثابه هنر نمایشی بیشتر قابل درک باشد بحث خواهیم کرد.

ممکن است عدهٔ زیادی این شکل‌های اولیه هنر را لزوماً اجرای تئاتری ندانند، زیرا مردمان زیادی در قرن ۲۱ از ریشه‌های فرهنگی کهن خود

۱. برای مثال رجوع کنید به بهار، محمدتقی «بهار و ادب فارسی» به کوشش محمد گلین (تهران ۱۹۷۲-۱۳۵۱)، ص ۲۸۵ (تئاتر و بازیگری در ایران وجود نداشت)؛ پرویز نائل‌خانلری، «تئاتر و ادبیات»، سخن ۲۳ (۱۳۵۲/۱۹۷۳) ص ۱۴۱ (می‌دانیم تئاتر شادی‌آور هنری ایرانی نیست)؛ چلکوفسکی پترز، «جنبه‌های ادبی و دراماتیک تعزیه‌خوانی، نمایش تعزیه ایرانی، مرور ادبیات ملی: ایران (بهار ۱۹۷۱)»، ص ۱۲۱ (شواهدی وجود دارد که درحقیقت تنها نمایش بومی که تاکنون در بیست‌وپنج قرن ادبیات مکتوب فلات ایرانی کسترش یافته است تعزیه‌خوانی است). همچنین نگاه کنید به de bruijin, J.T.P. "Masrah" Encyclopedia of Islam² and Ghanoonparvar, M.R. "drama" Encyclopedia Iranica

بریده‌اند و هیچ اطلاعی ندارند و یا آگاهی‌شان در مورد این که اجرای نمایش معمولاً در تئاتر به روی صحنه نمی‌رفت کم است. همچنین بستگی به این دارد که نمایش را چگونه تعریف کنید. پس من اول می‌گویم وقتی که در این تحقیق از عبارت نمایش استفاده می‌کنم، منظورم چیست. نمایش: نوشتن، عمل کردن و یا تولید تصویر کاراکترهای زندگی یا گفتن داستان است که معمولاً دربرگیرندهٔ برخوردها و احساساتی است که به وسیله عمل و گفتگو به نمایش درمی‌آید. خلاصه، شکلی از هنر است و معمولاً به صورت دیالوگ، که بر عمل کاراکترها متمرکز است. فرض این تعریف به مثابه نقطهٔ شروع من، به این معنی است که درام ضرورتاً متن نوشته شده‌ای نیست که هنرمندان در ساختمان‌های مخصوص این کار به اجرا درآورند. به وضوح، این تعریف خنیاگران، تقلیدکنندگان، رقصنده‌ها، نقالان و هر کسی را که کردار کاراکترها را با آواز، گفتار، یا ژست کنش‌نمایی می‌کند دربرمی‌گیرد.

ایران تنها کشوری است که درون مرزهایش شکلی از نمایش مذهبی اسلامی (تعزیه‌خوانی) ظهور یافت. خصوصیت نمایش سنتی ایرانی به استثناء نمایش نقالی و مذهبی این است که به ندرت از متن استفاده می‌شود. هنر دراماتیک ایرانی در بدیهه‌سرایی قوی و نیرومند بود و بر نقش محدود متن در نمایش‌ها تاکید داشت. تفاوت در فرهنگ بالا و پایین تا حدودی مصنوعی و تمام اشکال سنتی هنر دراماتیک ایرانی بیانگر فرهنگ عامهٔ مردم بود. هنرمندانی که به دربار سلطنتی منتسب بودند و از سوی ثروتمندان حمایت می‌شدند، از رفقای کم‌شانس‌ترشان که به طور کلی برای عموم نمایش اجرا می‌کردند، بهتر و شایسته‌تر بودند. در آغاز، تئاتر درون‌مایهٔ آیینی داشت با دراماتیک‌سازی روابط بشر با طبیعت، خدا و موجودات دیگر. تئاتر از میان مراسم مذهبی مقدس متولد شد که روحانیون و هنرپیشه‌های غیرروحانی افسانه‌ها و اسطوره‌ها را در زمان‌ها و مکان‌های ثابتی به نمایش در می‌آوردند. در این راستا دیالوگ‌های اوستا (در حدود ۱۰۰۰ سال قبل از میلاد) ممکن است منبع مورد نظر باشد؛ همچنین، تعزیه‌خوانی یا تراژدی شیعه را می‌توان در این